

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्यविद्या शाखा • इतिहास (मुख्य विषय - DSC)

बी. ए. द्वितीय वर्ष • सत्र तिसरे (Semester III)

अभ्यास टिपणे (Study Notes)

मराठा सत्तेचा विस्तार (इ. स. १७०७ ते १८१८)

Expansion of Maratha Power (1707 to 1818 AD)

पेपर कोड: HHISCT1202 • ४ क्रेडिट्स

इतिहास विभाग

बहिर्जी स्मारक महाविद्यालय, वसमतनगर

जि. हिंगोली, महाराष्ट्र

(विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी तयार केलेली टिपणे)

प्रस्तावना आणि अभ्यासक्रमाचा आढावा

या टिपणांचा उद्देश

ही टिपणे बी. ए. द्वितीय वर्षाच्या इतिहास विषयाच्या विद्यार्थ्यांसाठी तयार केली आहेत. स्वामी रामानंद तीर्थ मराठावाडा विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमातील HHISCT1202 - मराठा सत्तेचा विस्तार (१७०७ ते १८१८) या पेपरचे चारही घटक यात क्रमाने समाविष्ट केले आहेत. प्रत्येक घटकात संकल्पना, घटनाक्रम, महत्त्वाचे मुद्दे, मूल्यमापन आणि परीक्षेच्या दृष्टीने संभाव्य प्रश्न दिले आहेत.

पूर्वज्ञान (Pre-requisites)

- छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याची मूलभूत माहिती, त्याची प्रशासकीय आणि लष्करी रचना.
- मराठा सत्तेचे मुघल साम्राज्य आणि युरोपीय सत्तांशी असलेले संबंध व संघर्ष.
- इ. स. १६८१ ते १७०७ दरम्यानचा मुघलांविरुद्धचा प्रतिकार, छत्रपती राजाराम महाराज आणि महाराणी ताराबाई यांचे योगदान.

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे

- मराठा साम्राज्याच्या उदयाची (नेतृत्व, लष्करी कौशल्य) आणि न्हासाची (अंतर्गत कलह, बाह्य दबाव) कारणे अभ्यासणे.
- प्रशासकीय रचना, गनिमी कावा आणि विकेंद्रित संघराज्य यांचे दीर्घकालीन परिणाम तपासणे.
- शेजारील राज्ये आणि युरोपीय सत्तांशी असलेल्या संबंधांची गुंतागुंत समजून घेणे; १८१८ नंतर ईस्ट इंडिया कंपनीचे वर्चस्व कसे निर्माण झाले हे जाणणे.
- आधुनिक भारताच्या इतिहासाला आकार देण्यातील मराठ्यांची भूमिका, वसाहतवादी सत्तेला विरोध आणि पुढील स्वातंत्र्य चळवळींवरील प्रभाव यांचे मूल्यमापन करणे.

अभ्यासक्रमाची रचना (एकूण ६० तास)

घटक	विषय	तास
१	छत्रपती शाहू आणि पेशवा बाळाजी विश्वनाथ	१५
२	पेशवा पहिले बाजीराव	१५
३	बाळाजी बाजीराव आणि पानिपतची तिसरी लढाई	१५
४	दुसरे बाजीराव आणि मराठा सत्तेचा न्हास	१५

अभ्यास कसा करावा

1. प्रथम शेवटी दिलेला **कालानुक्रमिक तक्ता** पाहून घटनाक्रम पक्का करा.
2. महत्त्वाचे तह आणि लढाया (खेड, पालखेड, पानिपत, सालबाई, वसई) यांची वर्षे, कारणे आणि परिणाम तीन मुद्द्यांत लक्षात ठेवा.
3. दीर्घोत्तरी प्रश्नांसाठी “पार्श्वभूमी → घटना → परिणाम → मूल्यमापन” ही मांडणी वापरा.
4. नकाशावरून मोहिमांचे मार्ग समजून घ्या. पेशव्यांचे व्यक्तिचित्र आणि त्यांचे योगदान तुलनात्मक तक्त्याने पाठ करा.
5. शेवटी संदर्भग्रंथांतील मूळ स्रोतांचा अभ्यास करा. ही टिपणे संदर्भग्रंथांना पर्याय नाहीत.

घटक १: छत्रपती शाहू आणि पेशवा बाळाजी विश्वनाथ

अभ्यासक्रमातील उपघटक: १.१ छत्रपती शाहूचे प्रारंभिक जीवन व कार्य • १.२ पेशवेपदाच्या उदयाची कारणे • १.३ पेशवा बाळाजी विश्वनाथ - प्रारंभिक जीवन • १.४ पेशवा बाळाजी विश्वनाथ - कार्य

१.१ छत्रपती शाहू: प्रारंभिक जीवन व कार्य

जन्म आणि कैद

शाहूचा जन्म १८ मे १६८२ रोजी रायगड येथे झाला. ते छत्रपती संभाजी महाराज आणि महाराणी येसूबाई यांचे पुत्र होत. त्यांचे मूळ नाव **शिवाजी** होते. १६८९ मध्ये मुघलांनी रायगड जिंकला आणि संभाजी महाराजांना ठार मारले, तेव्हा बालक शिवाजी व येसूबाई मुघलांच्या कैदेत सापडले. औरंगजेबाने या मुलाचे नाव **शाहू** ठेवले, असे सांगितले जाते. आजोबा शिवाजी महाराज यांच्याशी नामसाधर्म्य टाळणे हाही त्यामागे हेतू असावा.

सुमारे अठरा वर्षे शाहूचे वास्तव्य मुघल छावणीत होते. त्यांना सन्मानाने वागवण्यात आले, सात हजार जात-सवारांचा मनसब देण्यात आला आणि दरबारी शिष्टाचार व लष्करी शिक्षणही मिळाले. शाहू हे मुघलांच्या हातातील राजकीय पते होते. त्यांच्या सुटकेची भीती दाखवून मराठा सरदारांवर दबाव ठेवता येत असे.

सुटका आणि वारसा-युद्ध

३ मार्च १७०७ रोजी अहमदनगर येथे औरंगजेबाचा मृत्यू झाला. त्याचा मुलगा आझमशहा याने मराठ्यांमध्ये फूट पाडण्याच्या हेतूने १७०७ मध्ये शाहूची सुटका केली. त्या वेळी राजाराम महाराजांच्या पत्नी **ताराबाई** आपला पुत्र दुसरा शिवाजी याच्या नावाने राज्यकारभार पाहत होत्या. शाहू हे खरे वारस नसून मुघलांचे हस्तक आहेत, अशी भूमिका त्यांनी घेतली. यामुळे सातारा (शाहू) आणि कोल्हापूर (ताराबाई) असे दोन दावेदार निर्माण झाले.

या वादाचा निर्णय **खेडच्या लढाईत (१२ ऑक्टोबर १७०७)** झाला. ताराबाईचे सेनापती धनाजी जाधव शाहूंना येऊन मिळाले आणि ताराबाईचे प्रतिनिधी परशुराम त्र्यंबक यांच्या सैन्याचा पराभव झाला. त्यानंतर शाहू सातार्याकडे गेले आणि **१२ जानेवारी १७०८** रोजी त्यांचा राज्याभिषेक झाला. ताराबाईंनी कोल्हापूर येथे स्वतंत्र गादी स्थापन केली. त्यामुळे मराठा राज्याची कायमची दुफळी झाली.

महत्वाचा मुद्दा: खेडच्या लढाईने शाहूंना गादी मिळवून दिली. परंतु पुढील वर्षात त्यांनी युद्धापेक्षा सरदारांना जिंकून घेण्यावर भर दिला. मुत्सद्दीपणा आणि निष्ठावंतांना बक्षिसी देणे हेच त्यांचे बळ होते.

शाहूंचे कार्य

- **विरोधकांशी समेट.** शाहूंनी बलाढ्य सरदारांना संयमाने आपलेसे केले. बाळाजी विश्वनाथ यांच्या प्रयत्नांतून कोकणचा आरमार-प्रमुख कान्होजी आंग्रे यांच्याशी तह झाला. विरोधकांना कठोर शिक्षा करण्याचे त्यांनी टाळले.
- **संघराज्याची उभारणी.** कर्तृत्ववान व्यक्तींना भूप्रदेश आणि अधिकार देऊन शाहूंनी नव्या सत्ता उदयाला येऊ दिल्या. पुण्याचे पेशवे, नागपूरचे भोसले, गुजरातमधील गायकवाड, माळव्यातील शिंदे व होळकर आणि धारचे पवार हे त्याचे परिणाम होत.
- **मुघलांशी करार (१७१९).** बाळाजी विश्वनाथ यांच्या दिल्ली मोहिमेमुळे स्वराज्य, चौथाई आणि सरदेशमुखी यांना कायदेशीर मान्यता मिळाली. शाहूंच्या मातोश्री येसूबाई यांची सुटका झाली.
- **वारणेचा तह (१७३१).** शाहू आणि कोल्हापूरचे संभाजी (दुसरे) यांच्यात तह झाला. वारणा नदीच्या परिसरातील सीमा निश्चित झाल्या आणि दोन गाद्यांमधील संघर्ष कमी झाला.
- **विद्वानांना आश्रय व सहिष्णुता.** शाहूंनी मंदिरे, धार्मिक संस्था आणि विद्वान यांना आश्रय दिला. ते प्रजेत लोकप्रिय होते.
- **अधिकारांचे हस्तांतरण.** शाहूंनी राज्यकारभार हळूहळू पेशव्यांकडे सोपवला. त्यामुळे अल्पकाळात कार्यक्षम कारभार आणि विस्तार शक्य झाला. परंतु प्रत्यक्ष सत्ता छत्रपतींकडून पेशव्यांकडे गेली.

शाहूंचा मृत्यू १५ डिसेंबर १७४९ रोजी सातारा येथे झाला. त्यांना पुत्र नव्हता. त्यांनी ताराबाईचा नातू रामराजा यांना दत्तक घेतल्याचे सांगितले जाते. त्यांच्या निधनानंतर सत्ता पूर्णपणे पेशव्यांकडे गेली आणि सातार्याचे छत्रपती नामधारी राहिले. १७५० च्या सांगोला येथील व्यवस्थेने हे स्थिर झाले.

परीक्षेसाठी सूचना: “मराठा सत्तेच्या विस्तारातील छत्रपती शाहूंच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करा” असा दीर्घोत्तरी प्रश्न येऊ शकतो. उत्तराची मांडणी अशी करा: प्रारंभिक जीवन → वारसा-संघर्ष (खेड) → समेटाचे धोरण → पेशव्यांकडे अधिकार-हस्तांतरण → परिणाम व मर्यादा.

१.२ पेशवेपदाच्या उदयाची कारणे

पेशवा हा शिवाजी महाराजांनी १६७४ मध्ये स्थापन केलेल्या **अष्टप्रधान मंडळातील** पहिला मंत्री होता. परंतु तो सर्वात प्रभावी नव्हता. अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीला हे पद मंत्र्याच्या पातळीवरून **राज्याच्या प्रत्यक्ष सत्ताधार्याच्या** पातळीवर पोहोचले. त्याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

कारणे

1. **शाहूंचा स्वभाव व धोरण.** शाहू मृदू, शिकार व विश्रांतीची आवड असलेले होते आणि कर्तबगार माणसावर विश्वास टाकणारे होते. वादग्रस्त गादीवरील राजाला ज्या कार्यक्षमतेची गरज होती, ती त्यांना सलग पेशव्यांमध्ये मिळाली.
2. **वादग्रस्त वारसा.** कोल्हापूरशी असलेला संघर्ष आणि शाहूंची कमकुवत स्थिती यांमुळे सरदारांना जिंकून घेऊ शकणाऱ्या आणि मुघलांशी लढू शकणाऱ्या विश्वासू मंत्र्यावर त्यांना अवलंबून राहावे लागले.
3. **तीन कर्तृत्ववान पेशवे.** बाळाजी विश्वनाथ यांनी १७१९ चा करार केला. पहिल्या बाजीरावाने निजामाचा पराभव करून उत्तरेकडे विस्तार केला. बाळाजी बाजीराव यांच्या काळात साम्राज्य सर्वाधिक विस्तारले. सलग यशामुळे पदाची प्रतिष्ठा वाढली.
4. **वंशपरंपरागत पेशवाई.** १७२० मध्ये बाळाजी विश्वनाथ यांच्या निधनानंतर इतर दावेदार असतानाही शाहूंनी त्यांचा तरुण पुत्र बाजीराव याला पेशवे केले. यातून वंशपरंपरेचा पायंडा पडला.
5. **इतर प्रधानांची दुर्बलता.** प्रतिनिधी, सचिव आणि सेनापती यांच्याकडे पेशव्याइतकी साधने किंवा महत्वाकांक्षा नव्हती. सेनापती त्र्यंबकराव दाभाडे यांनी बंड केले, परंतु **डभईच्या लढाईत (१७३१)** ते मारले गेले. त्यामुळे पेशव्यांचा सर्वात मोठा लष्करी प्रतिस्पर्धी संपला.

6. **अर्थव्यवस्था व सैन्यावर नियंत्रण.** चौथाई-सरदेशमुखीची वसुली आणि सैन्याचे वेतन पेशव्यांच्या हातात होते. त्यामुळे सत्तेची साधने त्यांच्याकडे एकवटली.
7. **कुशल कारभारी वर्गाचे पाठबळ.** पेशवे कोकणस्थ ब्राह्मण समाजातील होते. महसुलाची जाण असलेले कारकून, हिशेबनीस आणि सावकार यांचे जाळे त्यांच्या मदतीला होते.
8. **उत्तरेतील यश.** माळवा, गुजरात आणि बुंदेलखंड येथील मोहिमांमुळे संपत्ती व प्रतिष्ठा मिळाली. शिंदे, होळकर, पवार हे सरदार पेशव्यांमुळेच उदयाला आले.
9. **पुण्याचे वाढते महत्त्व.** पहिल्या बाजीराव आणि बाळाजी बाजीराव यांच्या काळात सातारा ऐवजी पुणे हे प्रत्यक्ष सत्ताकेंद्र झाले.

लक्षात ठेवा: पेशव्यांचा उदय हळूहळू झाला. त्यामागे कर्तृत्व, परिस्थिती आणि शाहूंचा विश्वास ही कारणे होती. पेशवा नावाने राजा झाला नाही, तरी १७५० पर्यंत तोच प्रत्यक्ष राज्यकर्ता होता.

१.३ पेशवा बाळाजी विश्वनाथ: प्रारंभिक जीवन

बाळाजी विश्वनाथ भट यांचा जन्म सुमारे १६६० मध्ये कोकणातील श्रीवर्धन येथे झाला. ते चित्पावन (कोकणस्थ) ब्राह्मण कुटुंबातील होते. त्यांच्या घराण्याकडे जंजिऱ्याच्या सिद्ध्यांच्या अधिपत्याखालील **देशमुखी** होती. सिद्ध्यांशी संघर्ष झाल्यानंतर बाळाजींनी कोकण सोडले आणि ते देशावर आले. तेथे त्यांनी महसूल खात्यात नोकरी केली.

पुणे व दौलताबाद भागात त्यांनी महसूल अधिकारी म्हणून काम केले. त्यामुळे जमीन-महसूल पद्धती, मुघल कारभार आणि स्थानिक सरदार यांची त्यांना सखोल माहिती मिळाली. १७०७ नंतरच्या गोंधळात शाहू हेच खरे वारस आहेत हे ओळखून त्यांनी त्यांना पाठिंबा दिला. सेनापती धनाजी जाधव यांच्यासह अनेक संभ्रमित सरदारांना त्यांनी शाहूंकडे वळवले.

वर्ष	बाळाजी विश्वनाथ यांच्या कारकिर्दीतील घटना
सुमारे १६६०	श्रीवर्धन (कोकण) येथे जन्म
१७०८	शाहूंनी सेनाकर्ते म्हणून नेमणूक केली

वर्ष	बाळाजी विश्वनाथ यांच्या कारकिर्दीतील घटना
१७१३	बहिरोजी पिंगळे यांच्यानंतर पेशवेपदी नेमणूक
१७१४	कान्होजी आंग्रे यांच्याशी करार (लोणावळ्याचा तह)
१७१९	दिल्ली मोहीम; चौथाई व सरदेशमुखीच्या सनदा
१७२०	सासवड (पुणे) येथे निधन

१.४ पेशवा बाळाजी विश्वनाथ: कार्य

शाहूंची स्थिती बळकट करणे

शाहूंना गादी मिळाली तेव्हा देशातील मोठा भाग ताराबाईंना मानणाऱ्या किंवा स्वतंत्र वागणाऱ्या सरदारांच्या ताब्यात होता. १७०८ मध्ये सेनाकर्ते आणि **नोव्हेंबर १७१३** मध्ये पेशवे झालेल्या बाळाजींनी शाहूंचे प्रतिस्पर्ध्यांवरील अवलंबित्व संपवले. त्यांनी आर्थिक व्यवस्था सुधारली, निष्ठावान सरदारांना जहागिरी दिल्या आणि जिल्ह्यांत शांतता प्रस्थापित केली.

कान्होजी आंग्रे यांच्याशी करार (१७१४)

कान्होजी आंग्रे मराठा आरमाराचे प्रमुख होते आणि पश्चिम किनाऱ्याचा मोठा भाग त्यांच्या ताब्यात होता. त्यांनी पूर्वी पेशव्यांच्या सैन्याचा पराभव केला होता आणि शाहूंच्या सत्तेला आव्हान उभे केले होते. बाळाजींनी वाटाघाटी करून लोणावळ्याचा तह (१७१४) घडवून आणला. त्यानुसार आंग्रे यांनी शाहूंचे आधिपत्य मान्य केले आणि आरमाराचे प्रमुखपद व काही किल्ले त्यांच्याकडे कायम राहिले. त्यामुळे शाहूंना सक्षम आरमार मिळाले आणि अंतर्गत शत्रू कमी झाला.

दिल्ली मोहीम आणि १७१९ चा करार

बाळाजी विश्वनाथ यांची सर्वात महत्वाची कामगिरी म्हणजे मुघल दरबाराशी झालेला व्यवहार. दख्खनचा मुघल सुभेदार हुसेन अली खान (**सय्यद बंधूपैकी**) याला दिल्लीतील राजकारणात मराठ्यांच्या मदतीची गरज होती. १७१९ मध्ये बाळाजी मराठा सैन्यासह दिल्लीला गेले. यातून मुघल राजधानीला मराठ्यांचे सामर्थ्य दिसले. त्या बदल्यात सय्यदांनी पुढील गोष्टी मान्य केल्या.

- शिवाजी महाराजांच्या **स्वराज्याला** (काही भर घालून) मान्यता.
- दख्खनच्या सहा मुघल सुभ्यांतून – खानदेश, वऱ्हाड, औरंगाबाद, बीदर, हैदराबाद आणि विजापूर – **चौथाई** (एकचतुर्थांश) व **सरदेशमुखी** (अतिरिक्त दहा टक्के) वसूल करण्याचा हक्क.

- तीस वर्षे दिल्लीत ओलीस असलेल्या शाहूंच्या मातोश्री येसूबाई व इतर कुटुंबीयांची सुटका.
- शाहूंनी त्या बदल्यात वार्षिक खंडणी देणे, सम्राटाच्या सेवेसाठी १५,००० सैन्य ठेवणे आणि मुघल प्रदेशात लूटमार थांबवणे मान्य केले.

इंग्रज इतिहासकार रॉबर्ट ऑर्म याने या व्यवस्थेचे वर्णन “मराठा साम्राज्याची मॅगना कार्टा” असे केले. यामुळे दख्खनमधील महसुली दाव्यांना कायदेशीर आधार मिळाला आणि उत्तरेतील विस्ताराचा मार्ग खुला झाला. महसूल वसुली आणि सैन्यावर पेशव्यांचे नियंत्रणही वाढले.

प्रशासकीय व्यवस्था

- पेशव्यांच्या कमाविसदारांमार्फत चौथाई-सरदेशमुखी वसूल केल्यामुळे अष्टप्रधान पद्धतीबाहेर नवी महसूल व्यवस्था उभी राहिली.
- लष्करी सेवेच्या बदल्यात महसुलाचे वाटप करणाऱ्या सरंजाम पद्धतीमुळे मराठा संघराज्याची कल्पना दृढ झाली.
- कर्तृत्वाच्या आधारावर माणसे पुढे आणली गेली. त्यांचा पुत्र बाजीराव हे त्याचे उदाहरण.

मूल्यमापन: बाळाजी विश्वनाथ यांना “मराठा साम्राज्याचे द्वितीय संस्थापक” किंवा पेशवाईचे खरे संस्थापक म्हटले जाते. त्यांनी मराठा राज्याला यादवीतून बाहेर काढले आणि कायदेशीर व आर्थिक पाया दिला. त्यांची मर्यादा अशी की सरंजाम व चौथाईवरील अवलंबनामुळे स्थानिक सरदार जवळजवळ स्वतंत्र झाले. पुढे हीच बाब ऐक्याला बाधक ठरली.

घटक १ वरील संभाव्य प्रश्न

1. खेडच्या लढाईवर (१७०७) टीप लिहा.
2. पेशवेपदाच्या उदयाची कारणे स्पष्ट करा.
3. १७१९ च्या कराराचे (मराठा साम्राज्याची मॅगना कार्टा) महत्त्व विशद करा.
4. बाळाजी विश्वनाथ यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.
5. टीपा: चौथाई व सरदेशमुखी; वारणेचा तह; कान्होजी आंग्रे.

द्रुत उजळणी: घटक १

- **शाहू:** जन्म १६८२ (रायगड); कैद १६८९; सुटका १७०७; खेड १७०७; राज्याभिषेक १७०८ (सातारा); निधन १७४९.
- **ताराबाई:** कोल्हापूर गादी; वारणेचा तह १७३१ ने दोन गाद्यांतील सीमा निश्चित.
- **पेशवेपदाच्या उदयाची मुख्य कारणे:** शाहूंचे विश्वासाचे धोरण, कर्तबगार पेशवे, वंशपरंपरा, डभईचा विजय, महसूल व सैन्यावर नियंत्रण, पुण्याचे महत्त्व.
- **बाळाजी विश्वनाथ:** पेशवा १७१३; आंग्रे समेट १७१४; दिल्ली करार १७१९; निधन १७२० (सासवड).
- **१७१९ चा करार:** स्वराज्य + दख्खनच्या सहा सुभ्यांची चौथाई-सरदेशमुखी + येसूबाईची सुटका.

घटक २: पेशवा पहिले बाजीराव

अभ्यासक्रमातील उपघटक: २.१ बाजीरावांसमोरील अडथळे • २.२ पहिले बाजीराव व निजाम यांचा संघर्ष • २.३ उत्तरेकडील विस्तार व दिल्लीवर स्वारी • २.४ पहिले बाजीराव व परकीय सत्ता

पेशवे बाजीराव: परिचय

बाजीराव यांचा जन्म १८ ऑगस्ट १७०० रोजी झाला. ते बाळाजी विश्वनाथ यांचे ज्येष्ठ पुत्र होत. वडिलांच्या निधनानंतर एप्रिल १७२० मध्ये, वयाच्या वीस वर्षांच्या आसपास, शाहूंनी त्यांना पेशवेपद दिले. अनेक ज्येष्ठ दरबारी या निवडीच्या विरोधात होते. परंतु बाजीरावांनी अल्पावधीत आपली लायकी सिद्ध केली. २८ एप्रिल १७४० रोजी नर्मदा किनारी रावेरखेडी येथे त्यांचे निधन झाले. त्यांनी कारकिर्दीत एकही मोठी लढाई हरली नाही, असे इतिहासकार सांगतात.

बाजीरावांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची वेगवान घोडदळ-रणनीती होती. शत्रूच्या सैन्याला थकवून, रसद तोडून, अचानक हल्ला करण्याचे तंत्र त्यांनी वापरले. उत्तरेकडे आक्रमण करण्याचे धोरण त्यांनी शाहूंकडे मांडले, असे सांगितले जाते. “जीर्ण वृक्षाच्या बुंध्यावर घाव घाला, फांद्या आपोआप गळून पडतील” या अर्थाचे त्यांचे वाक्य प्रसिद्ध आहे.

२.१ बाजीरावांसमोरील अडथळे

पेशवे झाल्यानंतर बाजीरावांसमोर अंतर्गत आणि बाह्य अशा दोन्ही स्वरूपाचे अडथळे होते.

अंतर्गत अडथळे

- **दरबारातील विरोध.** प्रतिनिधी श्रीपतराव आणि इतर ज्येष्ठ दरबारी तरुण पेशव्याला नेतृत्व देण्यास राजी नव्हते. शाहूंचा विश्वास संपादन करणे हे पहिले आव्हान होते.
- **सेनापती दाभाडे यांचे बंड.** त्र्यंबकराव दाभाडे हे गुजरातमध्ये प्रभावशाली होते आणि पेशव्यांच्या वाढत्या सत्तेला त्यांचा विरोध होता. १ एप्रिल १७३१ रोजी डभईच्या लढाईत दाभाडे मारले गेले. त्यानंतर पेशव्यांचे वर्चस्व निर्विवाद झाले.

- **कोल्हापूरची गादी.** संभाजी (दुसरे) हे निजामाशी संधान बांधून शाहूंना आव्हान देत राहिले. वारणेचा तह (१७३१) होईपर्यंत हा प्रश्न कायम होता.
- **आर्थिक अडचणी.** मोहिमांचा खर्च मोठा होता आणि पेशवे कर्जबाजारी झाले. त्यामुळे सावकारांवर अवलंबून राहावे लागले.

बाह्य अडथळे

- **निजामुल्मुल्क (चीनकिलीच खान).** दख्खनमध्ये स्वतंत्र सत्ता स्थापन करणाऱ्या निजामाने मराठ्यांच्या चौथाई-सरदेशमुखीच्या हक्कांना विरोध केला आणि कोल्हापूरच्या गादीला पाठिंबा दिला.
- **जंजिऱ्याचे सिद्दी.** कोकण किनाऱ्यावर सिद्द्यांचा उपद्रव चालू होता.
- **पोर्तुगीज.** वसई, साष्टी आणि उत्तर कोकणातील पोर्तुगीज सत्ता मराठ्यांना धोकादायक होती.
- **मुघल व त्यांचे सुभेदार.** माळवा, गुजरात आणि बुंदेलखंडातील मुघल सुभेदार मराठ्यांच्या विस्ताराला अडथळा आणत होते.

लक्षात ठेवा: बाजीरावांनी प्रथम निजामाचा पराभव करून दख्खनमधील स्थान सुरक्षित केले आणि मग उत्तरेकडे लक्ष वळवले. हा क्रम महत्त्वाचा आहे.

२.२ पहिले बाजीराव व निजाम यांचा संघर्ष

पार्श्वभूमी

निजामुल्मुल्क आसफजाह याने १७२४ मध्ये **साखरखेडा (शकरखेडला)** येथे मुबारीझ खानाचा पराभव केला आणि हैदराबाद येथे स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली. मराठ्यांना चौथाई-सरदेशमुखी देण्यास त्याने नकार दिला आणि कोल्हापूरच्या संभाजींना हाताशी धरले. यामुळे बाजीराव आणि निजाम यांच्यात संघर्ष अटळ झाला.

पालखेडची लढाई (फेब्रुवारी १७२८)

१७२८ मध्ये निजामाने पुण्यावर चाल केली. बाजीरावांनी थेट लढाई टाळली. त्यांनी निजामाच्या सैन्याला औरंगाबाद-गोदावरी प्रदेशात फिरवत ठेवले, रसद तोडली आणि गनिमी कावा वापरला. अखेर निजामाचे सैन्य पालखेड (नाशिकजवळ, गोदावरी तीर) येथे अडकले आणि त्याला शरणागती पत्करावी लागली. हीच **पालखेडची लढाई** होय. ही लढाई गनिमी काव्याचे आणि वेगवान हालचालींचे उत्कृष्ट उदाहरण मानली जाते.

मुंगी-शेवगावचा तह (६ मार्च १७२८)

- निजामाने शाहूंना खरा छत्रपती म्हणून मान्य केले आणि संभाजी (कोल्हापूर) यांना मदत न देण्याचे कबूल केले.
- दख्खनमधील सहा सुभ्यांतून चौथाई व सरदेशमुखी देण्याचे मान्य केले.
- पकडलेले मराठा कैदी परत करण्याचे ठरले.

भोपाळची लढाई (डिसेंबर १७३७) व दोराहाचा तह

पुढे निजामाने बाजीरावांच्या उत्तरेतील मोहिमेला रोखण्यासाठी दिल्ली दरबाराच्या विनंतीवरून मोठे सैन्य घेऊन उत्तरेकडे कूच केले. डिसेंबर १७३७ मध्ये **भोपाळ** येथे बाजीरावांनी निजामाला वेढले आणि त्याला शरण यावे लागले. जानेवारी १७३८ मध्ये **दोराहाचा तह** झाला. त्यानुसार निजामाने नर्मदा ते चंबळ या दरम्यानचा **माळवा प्रदेश** मराठ्यांच्या हवाली करण्याचे कबूल केले आणि युद्धखंडणी देण्याचे मान्य केले. या विजयामुळे मराठ्यांना माळव्यावर कायदेशीर हक्क मिळाला.

लढाई / तह	वर्ष	परिणाम
पालखेड	फेब्रुवारी १७२८	निजामाचा पराभव; गनिमी काव्याचा विजय
मुंगी-शेवगावचा तह	मार्च १७२८	शाहूंना मान्यता; चौथाई-सरदेशमुखी मान्य
भोपाळ	डिसेंबर १७३७	निजामाला वेढा; शरणागती
दोराहाचा तह	जानेवारी १७३८	माळवा मराठ्यांना; युद्धखंडणी

२.३ उत्तरेकडील विस्तार व दिल्लीवर स्वारी

माळवा

माळव्याचा सुभेदार गिरिधर बहादूर आणि नंतर सर्बुलंद खान यांच्याविरुद्ध १७२८ मध्ये **अमझोराची लढाई** झाली. त्यात मराठ्यांना यश मिळाले. बाजीरावांनी उदाजी पवार, मल्हारराव होळकर आणि राणोजी शिंदे यांना माळव्यात जबाबदार्या सोपवल्या. त्यातून पवार (धार), होळकर (इंदूर) आणि शिंदे (ग्वाल्हेर-उज्जैन) या सत्तांचा पाया घातला गेला.

गुजरात

गुजरातमध्ये चौथाई वसुलीचे अधिकार कायम करण्यात आले. पिलाजी गायकवाड यांनी बडोदा परिसरात मराठा सत्ता उभी केली. दाभाड्यांच्या पराभवानंतर गुजरातमधील पेशव्यांचे वर्चस्व स्थिर झाले.

बुंदेलखंड

बुंदेलखंडाचे राजे छत्रसाल यांच्यावर १७२९ मध्ये मुहम्मद खान बंगश याने आक्रमण केले. छत्रसालांच्या विनंतीवरून बाजीरावांनी त्यांना मदत केली आणि बंगशाचा पराभव केला. कृतज्ञतेपोटी छत्रसालांनी आपल्या राज्याचा एक भाग (सागर, झाशी परिसर) बाजीरावांना दिला. १७३१ मध्ये छत्रसालांचे निधन झाले. यातून मराठ्यांना बुंदेलखंडात पाय रोवता आले. मस्तानी ही छत्रसालांची कन्या मानली जाते आणि बाजीरावांशी तिचे नाते हा लोकप्रिय परंतु वादग्रस्त विषय आहे.

दिल्लीवर स्वारी (१७३७)

मार्च-एप्रिल १७३७ मध्ये बाजीरावांनी अत्यंत वेगाने मोहीम काढून दिल्लीच्या उंबरठ्यापर्यंत धडक मारली. मुघल सम्राट मुहम्मद शाह घाबरून लाल किल्ल्यात राहिला. मीर हसन कोका याच्या नेतृत्वाखालील मुघल सैन्याचा मराठ्यांनी पराभव केला. बाजीरावांचे हे आक्रमण म्हणजे मुघल सत्तेच्या दुर्बलतेची जाहीर कबुली होती. सम्राटाला मराठ्यांच्या सामर्थ्याची कल्पना आली. मात्र दिल्ली जिंकून तेथे सत्ता स्थापन करण्याचा बाजीरावांचा हेतू नव्हता. त्यांचा उद्देश दबाव आणणे आणि महसुली हक्क मिळवणे हा होता.

महत्वाचा मुद्दा: बाजीरावांनी “हिंदुपदपादशाही” ही कल्पना पुढे नेली असे मानले जाते. तथापि त्यांचे धोरण प्रामुख्याने राजकीय आणि आर्थिक होते. मराठ्यांचा प्रभाव मुघल सत्तेच्या जागी वाढवणे हे त्यांचे ध्येय होते.

२.४ पहिले बाजीराव व परकीय सत्ता

पोर्तुगीज

पोर्तुगीजांचे वसई, साष्टी, ठाणे, चौल यांसारखे प्रदेश उत्तर कोकणात होते. तेथील धार्मिक छळ आणि सक्तीचे धर्मांतर यांमुळे लोकांमध्ये असंतोष होता. बाजीरावांचे बंधू चिमाजी अप्पा यांनी १७३७ मध्ये साष्टी बेट जिंकले. त्यानंतर १६ मे १७३९ रोजी चिमाजी अप्पांनी वसईचा किल्ला पोर्तुगीजांकडून जिंकला. ही मराठ्यांच्या इतिहासातील अत्यंत महत्वाची लढाई मानली जाते. वसईच्या विजयामुळे पोर्तुगीज सत्तेला मोठा धक्का बसला आणि मुंबईवर बसलेल्या इंग्रजांवरही दबाव आला.

सिद्दी

जंजिऱ्याचे सिद्दी ढुघलांचे ढामढात्र अधिकारी असले तरी कोकणात उपद्रव देत होते. १७३३ मध्ये मराठ्यांनी रायगडसह अनेक किल्ले सिद्द्यांपासून परत घेतले. ढात्र जंजिरा जिंकता आला ढाही. तरीही सिद्द्यांची शक्ती कढी झाली.

इंग्रज, फ्रेंच व डच

बाजीरावांनी इंग्रज, फ्रेंच आणि डच यांच्याशी व्यापारी संबंध ठेवले, परंतु त्यांच्याशी युद्ध टाळले. मराठ्यांचे प्रढुख लक्ष उत्तरेकडे आणि दख्खनकडे होते. युरोपीय सत्तांनी बाजीरावांच्या सामर्थ्याचा आदर राखला. वसईच्या विजयानंतर इंग्रजांनी मराठ्यांशी ढैत्रीपूर्ण संबंधांचे धोरण ठेवले.

बाजीरावांचे ढूल्यढापन

- **सेढानी ढ्हणून:** वेगवान घोडदळ, गढिढी कावा आणि अचूक निर्णय. पालखेड हे त्यांच्या रणनीतीचे सर्वोत्तढ उदाहरण.
- **राजकारणी ढ्हणून:** ढिजामावर विजय, ढाळवा-गुजरात-ढुंदेलखंड येथे ढवे सरदार प्रस्थापित केले.
- **ढर्यादा:** स्थिर प्रशासकीय व्यवस्थेकडे दुर्लक्ष झाले, सरदारांना ढिळालेल्या सरंजामांढुळे केंद्र दुबळे होण्याची प्रक्रिया सुरू झाली, आणि पेशवे कर्जबाजारी झाले.

घटक २ वरील संभाव्य प्रश्न

1. पहिल्या बाजीरावांसढोरील अडथळ्यांचे विवेचन करा.
2. पालखेडच्या लढाईची कारणे व परिणाम स्पष्ट करा.
3. बाजीरावांच्या उत्तरेकडील विस्ताराचा आढावा घ्या.
4. पहिल्या बाजीरावांच्या कार्याचे ढूल्यढापन करा.
5. टीपा: दिल्लीवरील स्वारी (१७३७); वसईचा विजय (१७३९); दोराहाचा तह.

द्रुत उजळणी: घटक २

- **बाजीराव:** जन्ढ १७००; पेशवा १७२०; ढिधन १७४० (रावेरखेडी).
- **ढिजामाशी संघर्ष:** पालखेड (१७२८) → ढुंगी-शेवगाव; ढोपाळ (१७३७) → दोराहाचा तह (१७३८).

- **उत्तरेकडील विस्तार:** माळवा (पवार, होळकर, शिंदे), गुजरात (गायकवाड), बुंदेलखंड (छत्रसाल), दिल्लीवर स्वारी १७३७.
- **परकीय सत्ता:** साष्टी १७३७; वसई १७३९ (चिमाजी अप्पा); सिद्द्यांशी संघर्ष; इंग्रजांशी तटस्थ धोरण.
- **वैशिष्ट्य:** वेगवान घोडदळ, गनिमी कावा, शत्रूची रसद तोडणे.

घटक ३: बाळाजी बाजीराव आणि पानिपतची तिसरी लढाई

अभ्यासक्रमातील उपघटक: ३.१ बाळाजी बाजीरावांच्या सुरुवातीच्या हालचाली व निजामाशी संबंध • ३.२ बाळाजी बाजीराव व त्यांचे अंतर्गत धोरण • ३.३ पानिपतची तिसरी लढाई: कारणे व परिणाम • ३.४ माधवराव पेशवे

३.१ बाळाजी बाजीरावांच्या सुरुवातीच्या हालचाली व निजामाशी संबंध

परिचय

बाळाजी बाजीराव ऊर्फ **नानासाहेब** यांचा जन्म ८ डिसेंबर १७२१ रोजी झाला. पहिल्या बाजीरावांच्या निधनानंतर (१७४०) शाहूंनी त्यांना पेशवेपद दिले. त्यांची कारकीर्द १७४० ते १७६१ अशी सुमारे एकवीस वर्षे चालली. याच काळात मराठा साम्राज्याचा विस्तार सर्वाधिक झाला आणि पानिपतच्या पराभवाने मोठा आघात झाला.

सुरुवातीच्या मोहिमा

- **कर्नाटक मोहिमा (१७४०-४५).** नानासाहेबांनी रघुजी भोसले आणि इतर सरदारांच्या मदतीने कर्नाटक, त्रिचनापल्ली आणि आर्काटकडे मोहिमा काढल्या आणि चौथाई मिळवली.
- **बंगाल-ओरिसा.** नागपूरच्या रघुजी भोसले यांनी बंगालवर वारंवार स्वाऱ्या केल्या. १७५१ मध्ये बंगालचा नवाब अलीवर्दी खान याच्याशी तह झाला. त्यानुसार ओरिसा मराठ्यांच्या ताब्यात राहिला आणि बंगाल-बिहारच्या चौथाईसाठी वार्षिक रक्कम (सुमारे बारा लाख रुपये) मान्य झाली.
- **राजस्थान व उत्तर.** पेशव्यांचे सरदार शिंदे आणि होळकर यांनी राजस्थानात आपला प्रभाव वाढवला. १७५२ मध्ये मुघल सम्राटाशी करार करून मराठे सम्राटाचे रक्षक झाले. रोहिल्यांविरुद्ध आणि अहमदशहा अब्दालीच्या हल्ल्यांविरुद्ध मराठ्यांनी संरक्षण देण्याचे कबूल केले.
- **सांगोला येथील व्यवस्था (१७५०).** शाहूंच्या निधनानंतर ताराबाई आणि नानासाहेब यांच्यात समेट झाला. रामराजा सातारा येथे नाममात्र छत्रपती राहिले आणि राज्यकारभार पूर्णपणे पेशव्यांच्या हाती गेला.

निजामाशी संबंध

निजामुल्मुल्क आसफजाह यांच्या निधनानंतर (१७४८) हैदराबादच्या गादीसाठी नासिरजंग आणि मुझफ्फरजंग यांच्यात संघर्ष झाला. फ्रेंच आणि इंग्रज यांनी त्यात हस्तक्षेप केला. पुढे सलाबतजंग निजाम झाला. नानासाहेबांनी निजामाच्या अडचणींचा फायदा घेत मराठ्यांचे हक्क वाढवले. १७६० मध्ये सदाशिवराव भाऊ यांनी **उदगीरच्या लढाईत** (फेब्रुवारी १७६०) निजाम सलाबतजंगचा पराभव केला. **उदगीरच्या तहानुसार** निजामाने दौलताबाद, अहमदनगर, बुऱ्हाणपूर, बिजापूर आणि असीरगड परिसरातील मोठा प्रदेश मराठ्यांना दिला. हा विजय मराठा सत्तेच्या शिखराची साक्ष देतो.

३.२ बाळाजी बाजीराव व त्यांचे अंतर्गत धोरण

नानासाहेबांच्या काळात पुणे हे केवळ पेशव्यांचे निवासस्थान न राहता मराठा साम्राज्याची प्रशासकीय राजधानी झाले. त्यांच्या अंतर्गत धोरणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

- **पुण्याचा विकास.** नानासाहेबांनी पुण्यात अनेक पेठा वसवल्या, पार्वती टेकडीवर देवालय बांधले (१७४९), कात्रज येथून पाणी आणणारी जलवाहिनी योजना राबवली आणि शहराची लोकसंख्या वाढवली. पुण्यात व्यापारी व सावकार स्थायिक झाले.
- **प्रशासकीय सुधारणा.** पेशवे दफतराची रचना अधिक संघटित झाली. हिशेबांची नोंद, महसुलाची चौकशी आणि कमाविसदार-मामलेदार पद्धत यांना शिस्त लावली गेली. शनिवारवाडा हे राजकीय कारभाराचे केंद्र झाले.
- **आर्थिक धोरण.** शेतसाऱ्याबरोबर चौथाई-सरदेशमुखी आणि सावकारी कर्ज ही उत्पन्नाची मुख्य साधने होती. व्यापाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी बाजारपेठा व पेठा विकसित केल्या गेल्या. तरीही युद्धांमुळे कर्जाचा बोजा वाढत गेला.
- **सरदारांशी संबंध.** शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले आणि पवार यांना विस्तृत अधिकार दिले गेले. यामुळे विस्तार झाला. परंतु पेशव्यांचे केंद्रीय नियंत्रण कमी होण्याची शक्यताही वाढली.
- **न्याय व धर्म.** न्यायदानासाठी पंचायत व न्यायाधीशांची व्यवस्था होती. मंदिरे, ब्राह्मण आणि विद्वान यांना दानधर्म मिळाला.
- **आरमार.** आंग्रे घराण्यातील वाद वाढले. १७५६ मध्ये पेशव्यांनी इंग्रजांच्या मदतीने तुळाजी आंग्रे यांचे सुवर्णदुर्ग-विजयदुर्ग येथील आरमार नष्ट केले.

त्यामुळे मराठा आरमारी शक्ती कमजोर झाली, जी भविष्यात इंग्रजांना उपयोगी ठरली.

लक्षात ठेवा: नानासाहेबांच्या काळात मराठा साम्राज्य उत्तरेकडे अटकेपर्यंत (१७५८) पोहोचले आणि दक्षिणेकडे कर्नाटकापर्यंत पसरले. परंतु विस्तार झपाट्याने झाला आणि त्या प्रमाणात सुदृढ प्रशासकीय व आर्थिक पाया तयार झाला नाही.

३.३ पानिपतची तिसरी लढाई: कारणे व परिणाम

पानिपतची तिसरी लढाई १४ जानेवारी १७६१ रोजी मराठे आणि अफगाणिस्तानचा सुलतान अहमदशहा अब्दाली (दुर्रानी) यांच्यात झाली. ही भारताच्या इतिहासातील सर्वात निर्णायक लढायांपैकी एक मानली जाते.

कारणे

१. **अब्दालीची आक्रमणे.** अब्दालीने १७४७ पासून भारतावर वारंवार स्वाऱ्या केल्या आणि पंजाबवर ताबा मिळवला.
२. **मराठ्यांची पंजाब मोहीम (१७५८).** राघोबादादांनी लाहोर, अटक आणि पेशावरपर्यंत धडक दिली आणि अब्दालीच्या मुलाला हाकलले. यामुळे अब्दाली संतप्त झाला.
३. **रोहिला नजीबखान.** नजीबुद्दौला याने अब्दालीला भारतात आणण्यासाठी पुढाकार घेतला. मुघल सत्तेच्या दुर्बलतेमुळे दिल्लीभोवतीच्या सत्तास्पर्धेत त्याचा प्रभाव वाढला.
४. **मराठ्यांविषयी इतरांचा असंतोष.** राजपूत, जाट (सूरजमल) आणि शीख यांच्याशी मराठ्यांनी खंडणी वसूल करण्याच्या धोरणाने संबंध बिघडवले. त्यामुळे मराठ्यांना उत्तरेत मित्रांचा अभाव जाणवला.
५. **अवधचा नवाब शुजाउद्दौला** अब्दालीच्या बाजूला गेला. हिंदू-मुस्लिम असा संघर्ष नव्हता. उलट दोन्ही बाजूंत विविध धर्माचे सरदार होते.
६. **मराठा नेतृत्वातील ताण.** सैन्याचे प्रमुखपद सदाशिवराव भाऊ यांच्याकडे होते. नाममात्र सेनापती विश्वासराव (नानासाहेबांचे पुत्र) होते. होळकर आणि शिंदे यांच्या सल्ल्यांकडे भाऊंनी दुर्लक्ष केले, असे काही इतिहासकारांचे मत आहे.

लढाईची प्रक्रिया

सदाशिवराव भाऊ १७६० मध्ये उदगीरच्या विजयानंतर उत्तरेकडे निघाले. सैन्यासोबत मोठ्या संख्येने यात्रेकरू आणि कुटुंबे होती, त्यामुळे हालचाल मंदावली. भाऊंनी दिल्ली घेतली आणि कुंजपुरा येथे अब्दालीच्या छावणीवर हल्ला केला. त्यानंतर दोन्ही सैन्ये पानिपत येथे दोन-अडीच महिने समोरासमोर उभी राहिली. मराठ्यांची रसद संपत आली आणि उपासमार सुरू झाली. अखेर १४ जानेवारी १७६१ रोजी मराठ्यांनी निकराचा हल्ला केला. सुरुवातीला मराठ्यांना यश मिळाले. परंतु दुपारनंतर विश्वासराव मारले गेले आणि सैन्यात गोंधळ झाला. सदाशिवराव भाऊ सैन्याचे नेतृत्व करताना कामी आले. या लढाईत मराठ्यांचे प्रचंड नुकसान झाले.

मराठ्यांच्या पराभवाची कारणे

- अब्दालीच्या घोडदळाची आणि झांबुरक (उंटावरील तोफा) दलाची प्रभावी कामगिरी.
- मराठ्यांच्या सैन्यातील अवाढव्य बाजारबुणगे, उपासमार आणि रसदेचा अभाव.
- उत्तरेतील स्थानिक सत्तांचे साहाय्य न मिळणे.
- सेनापती भाऊ आणि होळकर यांच्यातील मतभेद.
- पारंपरिक पद्धतीची युद्धरचना आणि तोफखान्याची मर्यादा (इब्राहिम खान गारदी यांच्या तोफखान्यावर अवलंबित्व).

परिणाम

- **मनुष्यहानी.** मराठ्यांचे अनेक सेनानी, सरदार आणि हजारो सैनिक मारले गेले. महाराष्ट्रातील अनेक कुटुंबांवर आघात झाला.
- **पेशव्यांचे निधन.** पराभवाच्या धक्क्याने नानासाहेबांचे २३ जून १७६१ रोजी पुण्यात निधन झाले.
- **मराठा प्रतिष्ठेला धक्का.** उत्तर भारतातील मराठ्यांचे वर्चस्व तात्पुरते संपले. मात्र मराठा शक्ती पूर्णपणे नष्ट झाली नाही. पुढील दशकात माधवराव पेशवे आणि महादजी शिंदे यांनी ती पुन्हा उभी केली.
- **अब्दालीची माघार.** अब्दालीलाही मोठी किंमत मोजावी लागली. त्याने भारतात राहण्याचे धोरण सोडले आणि अफगाणिस्तानकडे परतला. मुघल सत्ता अधिकच क्षीण झाली.

- **इंग्रजांचा फायदा.** मराठा आणि अफगाणी या दोन्ही शक्ती दुर्बल झाल्यामुळे बंगालमध्ये प्लासीनंतर (१७५७) आणि बक्सरनंतर (१७६४) इंग्रजांच्या विस्ताराला अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली.

मूल्यमापन: पानिपतने मराठ्यांचे साम्राज्य संपवले नाही, परंतु त्याचा विस्तार आणि आत्मविश्वास खुंटला. अनेक इतिहासकार या लढाईला भारताच्या राजकीय वळणाचा क्षण मानतात.

३.४ माधवराव पेशवे

माधवराव (पहिले) यांचा जन्म १७४५ मध्ये झाला. पानिपतनंतर वयाच्या सोळाव्या वर्षी १७६१ मध्ये ते पेशवे झाले. चुलते **राघोबादादा** त्यांचे कारभारी म्हणून काम पाहत होते, परंतु दोघांत सत्तासंघर्ष सुरू झाला. १८ नोव्हेंबर १७७२ रोजी क्षयरोगाने थेऊर येथे त्यांचे निधन झाले. त्यांची कारकीर्द अवघी अकरा वर्षांची असली तरी मराठा सत्तेच्या पुनरुज्जीवनाची म्हणून ती ओळखली जाते.

प्रमुख कामगिरी

- **निजामावर विजय.** १७६३ मध्ये राक्षसभुवन येथे निजाम अलीचा पराभव करून मराठ्यांनी उदगीर तहातील सत्तेची पुनर्स्थापना केली.
- **हैदर अलीविरुद्ध मोहिमा.** १७६४-६५ आणि १७७० मध्ये माधवरावांनी म्हैसूरच्या हैदर अलीविरुद्ध मोहिमा काढल्या. हैदराला खंडणी द्यावी लागली आणि मराठ्यांचा दक्षिणेतील दबदबा वाढला.
- **राघोबादादांचा बंदोबस्त.** माधवरावांनी घोडनदी येथे राघोबांचा पराभव केला आणि त्यांना नजरकैदेत ठेवले. यातून केंद्रीय सत्ता बळकट झाली.
- **उत्तरेची पुनर्स्थापना.** रामचंद्र गणेश कानडे, विसाजी कृष्ण, महादजी शिंदे आणि तुकोजी होळकर यांच्या नेतृत्वाखाली मराठा सैन्य १७६९-७१ मध्ये पुन्हा उत्तरेत गेले. १७७१-७२ मध्ये मुघल सम्राट शाहआलम (दुसरा) याला मराठ्यांनी दिल्लीच्या गादीवर पुन्हा बसवले. रोहिल्यांचे दमन केले.
- **न्याय आणि प्रशासन.** रामशास्त्री प्रभुणे यांच्यासारख्या निष्पक्ष न्यायाधीशांमुळे पेशवाईतील न्यायव्यवस्थेला नावलौकिक मिळाला. महसूल व्यवस्था सुधारली आणि कर्जाचा बोजा काही प्रमाणात कमी केला.
- **चारित्र्य.** माधवराव हे धार्मिक वृत्तीचे, कर्तव्यनिष्ठ आणि लोकप्रिय पेशवे होते.

मूल्यमापन: माधवराव अधिक काळ जगले असते तर पेशवाईचा इतिहास वेगळा असता, असे अनेक इतिहासकार मानतात. त्यांच्या अकाली मृत्यूनंतर पेशवे दरबारातील संघर्ष वाढत गेला, जो पुढील घटकात येतो.

घटक ३ वरील संभाव्य प्रश्न

1. बाळाजी बाजीराव यांच्या अंतर्गत धोरणाचा आढावा घ्या.
2. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईची कारणे आणि परिणाम स्पष्ट करा.
3. मराठ्यांच्या पानिपतमधील पराभवाची कारणे कोणती?
4. पेशवे माधवरावांच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.
5. टीपा: उदगीरचा तह; सांगोला व्यवस्था; राक्षसभुवनची लढाई.

द्रुत उजळणी: घटक ३

- **नानासाहेब:** पेशवा १७४०-६१; पुण्याचा विकास; उदगीर १७६०; पानिपत १७६१; निधन २३ जून १७६१.
- **पानिपतची कारणे:** अब्दालीची आक्रमणे, पंजाबातील मराठा मोहीम, नजीबखान, मित्रांचा अभाव, रसदेची कमतरता, नेतृत्वातील मतभेद.
- **पानिपतचे परिणाम:** मोठी जीवितहानी, मराठा प्रतिष्ठेला धक्का, मुघल सत्तेचा अधिक ऱ्हास, इंग्रजांना अनुकूल परिस्थिती.
- **माधवराव:** पेशवा १७६१-७२; राक्षसभुवन १७६३; हैदर अलीशी युद्ध; शाहआलमला दिल्लीत परत आणले; निधन थेऊर १७७२.

घटक ४: दुसरे बाजीराव आणि मराठा सत्तेचा ज्हास

अभ्यासक्रमातील उपघटक: ४.१ महादजी शिंदे, बारभाई कारस्थान व नाना फडणीस • ४.२ दुसरे बाजीराव व वसईचा तह • ४.३ मराठा-इंग्रज युद्धे • ४.४ मराठा सत्तेचा ज्हास: कारणे व परिणाम

४.१ महादजी शिंदे, बारभाई कारस्थान व नाना फडणीस

नारायणरावाचा खून आणि बारभाई मंडळ

माधवरावांच्या निधनानंतर त्यांचे बंधू नारायणराव पेशवे झाले. ३० ऑगस्ट १७७३ रोजी शनिवारवाड्यात गारदयांनी त्यांचा खून केला. या कटात राघोबादादा आणि आनंदीबाई यांचा हात होता, असा आरोप आहे. राघोबा पेशवे झाले. मात्र नारायणरावांच्या मृत्यूनंतर त्यांची पत्नी गंगाबाई गर्भवती होती आणि तिला पुत्र झाला (सवाई माधवराव, १७७४).

राघोबांच्या विरोधात बारा प्रमुख मुत्सद्दयांचे मंडळ उभे राहिले, ज्याला बारभाई म्हणतात. त्यात सखारामबापू बोकील, नाना फडणीस, हरिपंत फडके, मोरोबादादा फडणीस, त्र्यंबकराव पेठे आणि इतर होते. त्यांनी राघोबांना बाजूला करून अर्भक सवाई माधवरावांना पेशवे म्हणून मान्यता दिली आणि त्यांच्या नावाने राज्यकारभार पाहिला. याला बारभाई कारस्थान म्हणतात.

नाना फडणीस (१७४२-१८००)

नाना फडणीसांचे मूळ नाव बाळाजी जनार्दन भानू. ते पानिपतच्या लढाईतून जिवंत परतले. बारभाईमध्ये ते प्रभावी ठरले आणि सुमारे वीस वर्षे त्यांनी पेशवाईचा राज्यकारभार चालवला. युरोपीय लेखकांनी त्यांना “मराठ्यांचा मॅकियाव्हेली” म्हटले आहे.

- दक्ष महसूल व्यवस्था आणि राजधानीतील शांतता.
- इंग्रजांविरुद्ध पहिल्या युद्धात संघटित प्रतिकार, आणि सालबाईचा तह.
- टिपू सुलतान आणि निजाम यांच्याशी आघाड्यांचे राजकारण.
- सरदारांतील समतोल, विशेषतः महादजी शिंदे यांच्याशी स्पर्धा.
- मर्यादा: अतिसावध आणि सत्ताकेंद्रित वृत्तीमुळे तरुण सवाई माधवराव आणि नंतर बाजीराव यांच्याशी संबंध बिघडले.

महादजी शिंदे (१७३०-१७९४)

महादजी हे राणोजी शिंद्यांचे पुत्र. पानिपतच्या लढाईत ते जखमी झाले परंतु वाचले. १७७१ मध्ये त्यांनी शाहआलमला दिल्लीत गादीवर बसवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी युरोपीय सेनानींच्या मदतीने (उदा. फ्रेंच अधिकारी **डी बॉयन**) आधुनिक, शिस्तबद्ध पायदळ आणि तोफखाना उभा केला. १७८४ मध्ये सम्राटाचे **वकील-ए-मुतलक** हे पद त्यांना मिळाले. लालसोट (१७८७), पाटण आणि मेर्ता (१७९०) येथील लढायांत त्यांनी राजपूतांच्या शक्तीचा पराभव केला. १२ फेब्रुवारी १७९४ रोजी पुण्याजवळ वानवडी येथे त्यांचे निधन झाले.

पहिल्या इंग्रज-मराठा युद्धात महादजींनी **सालबाईचा तह (१७ मे १७८२)** घडवून आणण्यात मध्यस्थाची भूमिका बजावली. या तहामुळे इंग्रज आणि मराठे यांच्यात वीस वर्षे शांतता राहिली.

लक्षात ठेवा: महादजी शिंदे आणि नाना फडणीस यांच्यातील स्पर्धा आणि सहकार्य या दोन्ही गोष्टींनी पेशवाईचे अखेरचे वैभव घडवले. महादजींच्या निधनानंतर (१७९४) आणि नानांच्या निधनानंतर (१८००) मराठ्यांना कोणताही मुत्सद्दी नेता उरला नाही.

४.२ दुसरे बाजीराव व वसईचा तह

दुसरे बाजीराव

सवाई माधवराव यांचा २७ ऑक्टोबर १७९५ रोजी शनिवारवाड्याच्या गच्चीवरून पडून मृत्यू झाला. त्यानंतर राघोबांचे पुत्र **दुसरे बाजीराव (१७७५-१८५१)** १७९६ मध्ये पेशवे झाले. ते भित्रे, संशयी, चंचल आणि निर्णयक्षमता नसलेले होते. त्यांनी सरदारांचा विश्वास गमावला. मार्च १७९५ मध्ये **खईयाच्या लढाईत** मराठ्यांनी निजामाचा पराभव केला होता. ही मराठ्यांची संघटित सैन्याची शेवटची मोठी विजयी लढाई मानली जाते.

अंतर्गत कलह

१८०० मध्ये नाना फडणीसांचे निधन झाले. दौलतराव शिंदे आणि यशवंतराव होळकर यांच्यातील वैर तीव्र झाले. बाजीरावांनी विठोजी होळकर यांना हत्तीच्या पायाशी देऊन मारले. त्याचा बदला घेण्यासाठी यशवंतराव होळकर यांनी **२५ ऑक्टोबर १८०२ रोजी हडपसर (पुणे)** येथे पेशवे आणि शिंदे यांच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव केला. बाजीराव पुण्यातून पळून बसईला (वसई) इंग्रजांच्या आश्रयाला गेले.

वसईचा तह (३१ डिसेंबर १८०२)

गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड वेलस्ली याने या संधीचा फायदा घेतला. त्याची सहायक सैन्य पद्धत (Subsidiary Alliance) बाजीरावांवर लादली गेली. तहाच्या प्रमुख अटी अशा होत्या.

- पेशव्यांनी इंग्रजांचे सहायक सैन्य (सुमारे सहा हजार) आपल्या राज्यात ठेवायचे आणि त्याच्या खर्चासाठी प्रदेश (वार्षिक सुमारे २६ लाख महसुलाचा) इंग्रजांना द्यायचा.
- इंग्रजांच्या संमतीशिवाय इतर कोणत्याही युरोपीय व्यक्तीला नोकरी देऊ नये.
- इंग्रजांच्या परवानगीशिवाय इतर संस्थानांशी तह किंवा युद्ध करू नये.
- निजाम व गायकवाड यांच्याशी वादात इंग्रजांची मध्यस्थी मान्य करावी.
- इंग्रजांनी बाजीरावांना पुन्हा पुण्याच्या गादीवर बसवण्याचे वचन दिले.

महत्त्व: वसईचा तह म्हणजे मराठ्यांचे स्वातंत्र्य गहाण टाकणारा करार होता, असे अनेक इतिहासकार मानतात. अन्य मराठा सरदार – शिंदे, भोसले आणि होळकर – यांनी हा तह मराठा स्वातंत्र्याचा अंत मानला. म्हणूनच दुसऱ्या इंग्रज-मराठा युद्धाला हा तह कारणीभूत ठरला.

४.३ मराठा-इंग्रज युद्धे

पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध (१७७५-८२)

राघोबादादांना पेशवेपदी बसवण्यासाठी इंग्रजांनी सुरतचा तह (१७७५) केला. पुण्यातील बारभाईंनी याला विरोध केला. युद्धात वडगावची लढाई (१७७९) झाली. त्यात मराठ्यांनी इंग्रजांचा पराभव केला आणि इंग्रजांना शरण यावे लागले. परंतु महादजी शिंदे यांनी पुढाकार घेऊन सालबाईचा तह (१७८२) घडवला. इंग्रजांनी राघोबांचा पक्ष सोडला आणि सवाई माधवराव यांना पेशवा म्हणून मान्यता दिली. साष्टी बेट मात्र इंग्रजांकडेच राहिले.

दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८०३-०५)

वसईच्या तहानंतर इंग्रजांनी बाजीरावांना पुण्यात आणून बसवले. शिंदे आणि भोसले (नागपूरचे रघुजी दुसरे) यांनी याला विरोध केला. युद्ध पुढीलप्रमाणे घडले.

- असईची लढाई (२३ सप्टेंबर १८०३): आर्थर वेलस्ली (नंतरचा ड्यूक ऑफ वेलिंग्टन) याने शिंदे आणि भोसले यांचा पराभव केला.

- अरगावची लढाई (नोव्हेंबर १८०३): भोसल्यांचा पराभव.
- लासवारीची लढाई (नोव्हेंबर १८०३): जनरल लेक याने उत्तरेत शिंद्यांच्या सैन्याचा पराभव करून दिल्ली घेतली.
- देवगावचा तह (डिसेंबर १८०३): भोसल्यांनी कटक (ओरिसा) आणि वऱ्हाडचा भाग इंग्रजांना दिला.
- सुर्जी-अंजनगावचा तह (डिसेंबर १८०३): शिंद्यांनी गंगा-यमुना दोआब, दिल्ली आणि आग्रा परिसर इंग्रजांना दिला.
- राजपूरघाटचा तह (१८०५): होळकरांनी १८०४-०५ च्या युद्धानंतर इंग्रजांशी तह केला.

तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध (१८१७-१८)

गव्हर्नर-जनरल लॉर्ड हेस्टिंग्ज याने पेंढ्यांच्या बंदोबस्ताच्या निमित्ताने मराठा सरदारांवर दबाव आणला. पुण्यातील ब्रिटिश रेसिडेंट माउंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन याने बाजीरावांना १३ जून १८१७ रोजी पुण्याच्या तहावर सही करायला लावली. त्यानुसार बाजीरावांना मराठा संघराज्याचे प्रमुखपद सोडावे लागले आणि मोठा प्रदेश इंग्रजांना द्यावा लागला. अपमानित बाजीरावांनी इंग्रजांशी युद्ध छेडले.

लढाई	दिनांक	परिणाम
खडकी (किर्की)	५ नोव्हेंबर १८१७	पेशव्यांच्या सैन्याचा पराभव
सीताबर्डी (नागपूर)	२६-२७ नोव्हेंबर १८१७	अप्पासाहेब भोसल्यांचा पराभव
महिदपूर	२१ डिसेंबर १८१७	होळकरांचा पराभव
कोरेगाव भीमा	१ जानेवारी १८१८	इंग्रज सैन्याने पेशव्यांच्या सैन्याचा हल्ला परतवला
आष्टी	२० फेब्रुवारी १८१८	गोखले मारले गेले; पेशवेपदाचा अंत जवळ

पळून फिरणाऱ्या बाजीरावांनी अखेर ३ जून १८१८ रोजी जनरल मॅल्कम यांच्यापुढे शरणागती पत्करली. त्यांना वार्षिक आठ लाख रुपयांच्या निवृत्तिवेतनासह कानपूरजवळील बिठूर येथे पाठवण्यात आले. पेशवाई संपुष्टात आली आणि प्रदेश मुंबई प्रांताला जोडला गेला. साताऱ्याच्या प्रतापसिंह भोसले यांना नामधारी राज्य मिळाले.

४.४ मराठा सत्तेचा ज्हास: कारणे व परिणाम

ज्हासाची कारणे

1. **अंतर्गत कलह.** पेशवे, शिंदे, होळकर, भोसले आणि गायकवाड यांच्यात सतत स्पर्धा आणि शत्रुत्व होते. बारभाई कारस्थान, शिंदे-होळकर संघर्ष यातून परकीय हस्तक्षेपाला संधी मिळाली.
2. **कमकुवत नेतृत्व.** पानिपतनंतर माधवराव आणि महादजी असे अपवाद वगळता सक्षम नेतृत्व राहिले नाही. दुसरे बाजीराव निर्णयक्षमतेच्या अभावामुळे अपयशी ठरले.
3. **विस्कळीत संघराज्य.** सरंजाम पद्धतीमुळे सरदारांना स्वतंत्र सत्ता मिळाली. केंद्रीय नियंत्रण कमी झाले आणि संघराज्याच्या सदस्यांनी स्वतःचे हितसंबंध पुढे केले.
4. **आर्थिक दुर्बलता.** युद्धांमुळे कर्ज वाढले. शेतकरी वर्गावर कर वाढला. व्यापार आणि उद्योगांकडे दुर्लक्ष झाले.
5. **लष्करी कमतरता.** मराठ्यांचा भर घोडदळावर होता. इंग्रजांच्या शिस्तबद्ध पायदळ, आधुनिक तोफखाना आणि बंदुका यांच्यापुढे मराठा सैन्य कमी पडले. बहुतांश सैनिक भाडोत्री होते.
6. **मुत्सद्देगिरीत अपयश.** इंग्रजांनी फोडा आणि राज्य करा या नीतीचा वापर केला. सहायक सैन्य पद्धतीतून एकेक सरदार वश केला गेला.
7. **सामाजिक कारणे.** राज्यकारभारात ब्राह्मण वर्गाचे वर्चस्व, जातिभेद आणि सामान्य जनतेचा राज्याशी कमी संपर्क यामुळे राजसत्तेला व्यापक पाठबळ मिळाले नाही.
8. **इंग्रजांची श्रेष्ठता.** इंग्रजांकडे सागरी सामर्थ्य, संघटित प्रशासन, आर्थिक स्रोत आणि कंपनीची राजकीय स्थिरता होती. त्यांनी मराठ्यांचे आरमार नष्ट केले होते.

परिणाम

- पेशवाईचा अंत आणि महाराष्ट्राचा ब्रिटिश अंमलाखाली समावेश.
- भारतात ब्रिटिश सत्ता सर्वोच्च झाली. मराठा हे इंग्रजांचे शेवटचे प्रमुख प्रतिस्पर्धी होते.
- संस्थानांचा उदय. शिंदे (ग्वाल्हेर), होळकर (इंदूर), गायकवाड (बडोदा) आणि भोसले (नागपूर) हे इंग्रजांच्या अधिपत्याखालील संस्थानिक झाले.

- सैनिकी वर्गातील बेकारी आणि असंतोष. यातून पुढे १८५७ च्या उठावात मराठा इतिहासाची स्मृती प्रेरक ठरली.
- आधुनिक शिक्षण, छापखाना आणि नवी प्रशासन व्यवस्था यांचा प्रभाव सुरु झाला.

आधुनिक भारताच्या इतिहासातील मराठ्यांची भूमिका: मराठ्यांनी मुघल सत्ता कमकुवत केली आणि अठराव्या शतकातील भारतात इंग्रजांना मोठे राजकीय आव्हान दिले. त्यांचा विकेंद्रित संघराज्याचा अनुभव, गनिमी कावा आणि स्वराज्याची कल्पना यांनी नंतरच्या राष्ट्रीय चळवळींना स्फूर्ती दिली. म्हणून अनेक इतिहासकार त्यांचा उल्लेख आधुनिक भारताच्या इतिहासाचा महत्त्वाचा टप्पा म्हणून करतात.

घटक ४ वरील संभाव्य प्रश्न

1. बारभाई कारस्थान आणि नाना फडणीस यांच्या कार्याचे विवेचन करा.
2. महादजी शिंदे यांच्या कार्याचे मूल्यमापन करा.
3. वसईच्या तहाची पार्श्वभूमी आणि परिणाम स्पष्ट करा.
4. मराठा-इंग्रज युद्धांचा आढावा घ्या.
5. मराठा सत्तेच्या ऱ्हासाची कारणे व परिणाम सविस्तर लिहा.

द्रुत उजळणी: घटक ४

- **बारभाई:** नारायणरावाचा खून १७७३ → बारा मुत्सद्दी → सवाई माधवराव पेशवा (१७७४).
- **नाना फडणीस:** बारभाईतील प्रमुख; सुमारे वीस वर्षे कारभार; निधन १८००.
- **महादजी शिंदे:** पानिपतानंतर उत्तरेत पुनर्स्थापना; सालबाईचा तह १७८२; निधन १७९४.
- **वसईचा तह (१८०२):** सहायक सैन्य; इंग्रजांचे वर्चस्व; दुसरे युद्ध (१८०३-०५).
- **तिसरे युद्ध (१८१७-१८):** पुण्याचा तह, खडकी, सीताबर्डी, महिदपूर, कोरेगाव, आष्टी; शरणागती ३ जून १८१८.
- **ऱ्हासाची मुख्य कारणे:** कलह, कमकुवत नेतृत्व, सरंजाम, कर्ज, लष्करी मागासलेपणा, इंग्रजांची कूटनीती.

मराठा प्रशासन व लष्करी रचना: एक आढावा

अभ्यासक्रमाच्या उद्दिष्टांनुसार मराठ्यांची प्रशासकीय रचना आणि लष्करी पद्धती यांचे दीर्घकालीन परिणाम समजून घेणे आवश्यक आहे. खालील मुद्दे चारही घटकांतील माहितीचा एकत्रित सारांश देतात.

प्रशासकीय वैशिष्ट्ये

- **अष्टप्रधान ते पेशवाई:** शिवकाळातील अष्टप्रधान मंडळ शाहूंच्या काळात हळूहळू निष्प्रभ झाले आणि सत्ता पेशव्यांकडे केंद्रित झाली.
- **महसूल पद्धती:** स्वराज्यात शेतसारा, तर बाहेरच्या प्रदेशात चौथाई-सरदेशमुखी वसूल केली जाई. कमाविसदार आणि मामलेदार यांच्यामार्फत वसुली होई.
- **पुण्याचे दफतर:** पेशवे दफतरात हिशेब, सनदा आणि पत्रव्यवहार जतन केला जाई. आजही हे दफतर इतिहासाचे महत्वाचे साधन आहे.
- **न्यायव्यवस्था:** गावपातळीवर पंचायत आणि राजधानीत न्यायाधीश असत. रामशास्त्री प्रभुणे यांचा न्याय प्रसिद्ध आहे.
- **सरंजामी संघराज्य:** पेशवे, शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले आणि पवार यांचे विकेंद्रित संघराज्य उभे राहिले. विस्ताराला याचा फायदा झाला, परंतु ऐक्याला बाधा आली.

लष्करी वैशिष्ट्ये

- **गनिमी कावा:** डोंगराळ भागात वेगवान हालचाली, अचानक हल्ले आणि शत्रूची रसद तोडणे.
- **घोडदळ:** पेशवाईच्या विस्ताराचा आधार हलके आणि वेगवान घोडदळ होते. बाजीरावांनी त्याचा प्रभावी वापर केला.
- **तोफखाना व पायदळ:** इब्राहिम खान गारदी आणि महादजींच्या डी बॉयन यांच्या शिक्षणाखाली आधुनिक पायदळ आणि तोफखाना उभा राहिला. तथापि तो मर्यादित राहिला.
- **आरमार:** कान्होजी आंग्रे यांच्या काळात बळकट असलेले आरमार पुढे आंग्रे-घराण्यातील कलह आणि इंग्रजांच्या हल्ल्यांमुळे दुर्बल झाले.

दीर्घकालीन परिणाम: मराठ्यांच्या विकेंद्रित संघराज्याने प्रादेशिक शासनाचा नमुना घडवला. संस्थानी रचना, स्थानिक प्रशासन आणि गनिमी तंत्र यांचा प्रभाव ब्रिटिश काळातही जाणवला.

कालानुक्रमिक तक्ता (१७०७-१८१८)

वर्ष	घटना
१७०७	औरंगजेबाचा मृत्यू; शाहूची सुटका; खेडची लढाई
१७०८	सातान्यात शाहूचा राज्याभिषेक (१२ जानेवारी)
१७१३	बाळाजी विश्वनाथ पेशवे
१७१४	कान्होजी आंग्रे यांच्याशी लोणावळ्याचा तह
१७१९	दिल्ली करार: चौथाई-सरदेशमुखीची मान्यता; येसूबाईची सुटका
१७२०	बाळाजी विश्वनाथ यांचे निधन; पहिले बाजीराव पेशवे
१७२८	पालखेडची लढाई; मुंगी-शेवगावचा तह
१७३१	डभईची लढाई; वारणेचा तह
१७३७	बाजीरावांची दिल्लीवर स्वारी; भोपाळची लढाई (डिसेंबर)
१७३८	दोराहाचा तह; माळव्यावर मराठा हक्क
१७३९	चिमाजी अप्पांचा वसईच्या किल्ल्यावर विजय
१७४०	बाजीरावांचे निधन; बाळाजी बाजीराव पेशवे
१७४९	छत्रपती शाहूचे निधन
१७५०	सांगोला येथील व्यवस्था; पेशव्यांचे वर्चस्व
१७६०	उदगीरची लढाई व तह
१७६१	पानिपतची तिसरी लढाई (१४ जानेवारी); माधवराव पेशवे
१७७२	माधवरावांचे निधन
१७७३	नारायणरावाचा खून; बारभाई कारस्थान
१७७५-८२	पहिले इंग्रज-मराठा युद्ध; वडगाव (१७७९); सालबाईचा तह (१७८२)
१७९४	महादजी शिंदे यांचे निधन
१७९५	खर्ड्याची लढाई; सवाई माधवरावांचा मृत्यू
१८००	नाना फडणीस यांचे निधन
१८०२	हडपसरची लढाई; वसईचा तह (३१ डिसेंबर)
१८०३-०५	दुसरे इंग्रज-मराठा युद्ध
१८१७-१८	तिसरे इंग्रज-मराठा युद्ध; पेशवाईचा अंत (३ जून १८१८)

पेशव्यांचा तुलनात्मक आढावा

खालील तक्त्यात या पेपरमध्ये अभ्यासायच्या प्रमुख पेशव्यांची कारकीर्द आणि कामगिरी एकत्र मांडली आहे. परीक्षेत तुलनात्मक किंवा मूल्यमापनात्मक प्रश्नांसाठी याचा उपयोग होतो.

पेशवे	कालखंड	प्रमुख कामगिरी	मर्यादा
बाळाजी विश्वनाथ	१७१३-१७२०	आंग्रे यांच्याशी समेट; १७१९ चा दिल्ली करार; चौथाई-सरदेशमुखीची मान्यता	सरंजामामुळे स्थानिक सरदारांचे बळ वाढले
पहिले बाजीराव	१७२०-१७४०	पालखेड, भोपाळ; माळवा-गुजरात-बुंदेलखंडात विस्तार; दिल्लीवर स्वारी	आर्थिक कर्ज; स्थिर प्रशासनाचा अभाव
बाळाजी बाजीराव (नानासाहेब)	१७४०-१७६१	सर्वाधिक विस्तार; उदगीरचा विजय; पुण्याचा विकास	पानिपतचा पराभव; आरमारी शक्तीचा ज्हास
माधवराव (पहिले)	१७६१-१७७२	निजाम व हैदरवर विजय; उत्तरेत पुनर्स्थापना; न्यायव्यवस्था	अल्पायुष्य; राघोबांशी संघर्ष
नारायणराव	१७७२-१७७३	अल्प कारकीर्द	शनिवारवाड्यात खून
सवाई माधवराव	१७७४-१७९५	बारभाईच्या संरक्षणात राज्य; खर्ड्याचा विजय	अल्पवयात सत्ता; अकाली मृत्यू
दुसरे बाजीराव	१७९६-१८१८	पेशवाईचा शेवटचा शासक	निर्णयक्षमतेचा अभाव; वसईचा तह; पेशवाईचा अंत

महत्त्वाच्या लढाया व तह

लढाई / तह	वर्ष	संबंधित पक्ष	निकाल
खेड	१७०७	शाहू विरुद्ध ताराबाई	शाहूचा विजय
पालखेड	१७२८	बाजीराव विरुद्ध निजाम	निजामाचा पराभव
डभई	१७३१	पेशवे विरुद्ध दाभाडे	दाभाडे मारले गेले
भोपाळ	१७३७	बाजीराव विरुद्ध निजाम	दोराहाचा तह
वसई	१७३९	चिमाजी अप्पा विरुद्ध पोर्तुगीज	वसईचा किल्ला मराठ्यांकडे
उदगीर	१७६०	सदाशिवराव भाऊ विरुद्ध निजाम	मराठ्यांचा विजय
पानिपत (तिसरी)	१७६१	मराठे विरुद्ध अब्दाली	मराठ्यांचा पराभव
राक्षसभुवन	१७६३	माधवराव विरुद्ध निजाम	मराठ्यांचा विजय
वडगाव	१७७९	मराठे विरुद्ध इंग्रज	मराठ्यांचा विजय
सालबाईचा तह	१७८२	मराठे व इंग्रज	वीस वर्षे शांतता
खर्डा	१७९५	मराठे विरुद्ध निजाम	मराठ्यांचा विजय
हडपसर	१८०२	होळकर विरुद्ध पेशवे-शिंदे	होळकरांचा विजय
वसईचा तह	१८०२	दुसरे बाजीराव व इंग्रज	सहायक सैन्य पद्धत
असई	१८०३	वेलस्ली विरुद्ध शिंदे-भोसले	इंग्रजांचा विजय
कोरेगाव भीमा	१८१८	इंग्रज विरुद्ध पेशवे सैन्य	हल्ला परतवला

महत्त्वाच्या संज्ञा (शब्दार्थ)

संज्ञा	अर्थ
अष्टप्रधान मंडळ	शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेले आठ मंत्र्यांचे मंडळ (पेशवा, अमात्य, सचिव, मंत्री, सेनापती, सुमंत, न्यायाधीश, पंडितराव)
स्वराज्य	मराठ्यांच्या थेट अंमलाखालील प्रदेश
चौथाई	शेजारील प्रदेशातील महसुलाचा एकचतुर्थांश भाग वसूल करण्याचा हक्क
सरदेशमुखी	अतिरिक्त दहा टक्के वसुलीचा हक्क
सरंजाम / जहागीर	लष्करी सेवेच्या बदल्यात दिलेली महसुली जमीन
कमाविसदार	महसूल गोळा करणारा पेशव्यांचा अधिकारी
सेनाकर्ते	सैन्याची उभारणी करणारा अधिकारी
बारभाई	नारायणरावाच्या खुनानंतर राघोबांविरुद्ध उभे राहिलेले बारा मुत्सद्दी
सहायक सैन्य पद्धत	इंग्रजांच्या सैन्याला स्वतःच्या राज्यात ठेवून त्याचा खर्च उचलण्याची व्यवस्था
गनिमी कावा	अचानक हल्ले, वेग आणि भूप्रदेशाचा वापर करणारी युद्धपद्धती

संभाव्य परीक्षा प्रश्न

अ. दीर्घोत्तरी प्रश्न

1. छत्रपती शाहूंच्या कार्याचे मूल्यमापन करा आणि पेशवेपदाच्या उदयाची कारणे सांगा.
2. पहिल्या बाजीरावांच्या लष्करी आणि राजकीय कामगिरीचे विवेचन करा.
3. पानिपतच्या तिसऱ्या लढाईची कारणे, घटनाक्रम आणि परिणाम स्पष्ट करा.
4. नाना फडणीस आणि महादजी शिंदे यांच्या योगदानाचे मूल्यमापन करा.
5. वसईचा तह आणि त्यानंतरची इंग्रज-मराठा युद्धे यांचा आढावा घ्या.
6. मराठा सत्तेच्या न्हासाची कारणे व परिणाम सविस्तर लिहा.

ब. संक्षिप्त टीपा

1. खेडची लढाई
2. चौथाई आणि सरदेशमुखी
3. पालखेडची लढाई
4. वसईचा विजय (१७३९)
5. उदगीरचा तह
6. राक्षसभुवनची लढाई
7. बारभाई कारस्थान
8. सालबाईचा तह
9. खर्ड्याची लढाई
10. सहायक सैन्य पद्धत
11. कोरेगाव भीमा
12. पेशवाईचा अंत

क. एका वाक्यात उत्तरे

1. शाहूंचा राज्याभिषेक कोठे आणि केव्हा झाला?
2. बाळाजी विश्वनाथ यांना कोणत्या वर्षी पेशवेपद मिळाले?
3. पालखेडच्या लढाईत कोणाचा पराभव झाला?
4. पानिपतची तिसरी लढाई कोणत्या दिवशी झाली?
5. पुण्याच्या तहावर (१८१७) कोणी सही करवून घेतली?
6. शेवटचे पेशवे कोण होते?

संदर्भग्रंथ

विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात खालील संदर्भग्रंथ सुचवले आहेत. विद्यार्थ्यांनी अधिक अभ्यासासाठी यांचा उपयोग करावा.

मराठी ग्रंथ

1. राजवाडे, वि. का. - मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने (खंड १ ते २२).
2. डॉ. रोडे सोमनाथ (१९९६) - मराठ्यांचा इतिहास, पिंपळापुरे अँड पब्लिशर्स, नागपूर.
3. डॉ. गवळी पी. ए. (१९९९) - मराठ्यांचा इतिहास, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. डॉ. मुटकुळे रामभाऊ, डॉ. धाये राजेंद्र (२०१३) - मराठ्यांचा इतिहास, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
5. डॉ. गंगथडे रमेश, डॉ. नैजलवार सुभाष (२०२२) - मराठ्यांचा इतिहास, शौर्य प्रकाशन, लातूर.
6. डॉ. पाटील जी. एस. (२०२०) - मराठेकालीन महाराष्ट्रातील वेठबिगार, शिवाजी पब्लिकेशन, पुणे.
7. डॉ. कठारे अनिल, डॉ. गंगथडे रमेश, कठारे पूनम - भारताचा इतिहास (इ. स. १२०६ - १७५६), प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.
8. डॉ. संतोष नवसोड (२०१८) - भारताचा इतिहास (१५२६ ते १७५६), श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

इंग्रजी ग्रंथ

1. Ranade, M. G. (1961) - Rise of the Maratha Power, University of Bombay.
2. Sarkar, J. N. (1973) - Shivaji and His Times, Orient Longman, Delhi.
3. Kulkarni, A. R. (2007) - Maharashtra in the Age of Shivaji, Diamond Publication, Pune.
4. Pagdi, Setu Madhavrao (1974) - Chhatrapati Shivaji, Continental Publication, Pune.

सूचना: ही टिपणे परीक्षेच्या तयारीसाठी सारांश-स्वरूपात दिली आहेत. अधिक खोलवर अभ्यासासाठी कृपया वरील संदर्भग्रंथ आणि वर्गातील व्याख्याने यांचा आधार घ्या.